

ОТ БАНАТ ДО МАКЕДОНИЯ: ОСВОБОЖДАВАНЕТО НА ВОЕННОПЛЕННИЦИТЕ В ТИМИШОАРА ПРЕЗ МАЙ 1941 г.

Н.с. д-р Благовест Нягулов

Общностите на етническите българи в границите на версайска Югославия населяват компактно или разпръснато много области и селища от Македония на юг до Банат на север. Официалните статистики след Първата световна война не дават никакви данни за числеността на това население, тъй като управляващите кръгове в Белград не признават наличието на български малцинства на югославска територия. Според български източници, етнически запазените българи в границите на кралството наброяват близо 700 000 души, от които около 630 000 във Вардарска Македония, около 55 000 в Западните покрайнини¹ и около 4 500 души в югославската част на Банат². Към това население се добавят и жителите с български произход от Тимошката област, Поморавието и Призренска (Косовска) Гора³.

Различната историческа съдба на тези български по произход общности определя различната степен на тяхното етническо съхранение. Причините за това са: времето и начините на формиране на отделните общности - чрез емиграция или прекрояване на границите; изповядваната от тях религия - източноправославно християнство, ислям в

¹ Вж. Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung und Lageberichten, Wien-Leipzig, 1931, 371-381; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918-1941, С., 1983, с. 15; Петров, М. Национално-освободителното движение в Западните покрайнини (1919-1934), С., 1995, с. 16.

² Централен държавен архив, София (ЦДА), ф. 176, оп. 8, а.е. 1014, л.4-7.

³ Вж. Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916, Съставител П. Хр. Петров, С., 1993, 101-105, 114-118, 151-158, 183-187, 190-193.

Гора и отчасти в Македония, католицизъм в Банат; езиковите и културните особености; спецификите на етническата политика в отделните региони, както и различната обвързаност с България. Това, което свързва всички общности, е преди всичко общият български произход и политиката на югославските (сръбските) власти към тях. В контекста на усилията за формиране на "триименен народ" на сърби, хървати и словенци или на югославска нация, тази политика цели да асимилира етническите българи и да ги абсорбира - предимно като "сърби". На най-силен денационализаторски натиск е подложено българското население в Македония и Западните покрайнини, което като най-многочислено, добре запазено, компактно и гранично на България се оценява като най-голяма опасност за сръбските интереси.

Една от институциите, които определят общата съдба на етническите българи в югославската държава, в качеството им на нейни поданици, е армията. Това се потвърждава и след окупацията на Югославия от Германия и нейните съюзници през април 1941 г., когато хиляди мобилизирани в югославската армия българи попадат в германски плен. Тогава се случва един епизод, който не само демонстрира общата българска идентичност на военнопленниците, но и свидетелства за силното съпричастие между общностите на етническите българи отвъд държавните граници на България. Става дума за освобождаването на над 1 100 военнопленници-българи, намиращи се в германски лагер край румънския град Тимишоара. Този акт се извършва с посредничеството на банатските българи в Румъния и на българската легация в Букурещ, бидейки част от дейността на Щаба на българската войска по освобождаване на военнопленниците от бившите югославска и гръцка армии. За първи път той е описан накратко в публикация на банатския българин от България Михаил Шипков⁴, въз основа на информация от главния посредник за спасителната акция - Антон Лебанов, малцинствен водач на банатските българи в Румъния. Личните ми разговори с А. Лебанов, както и наскоро публикуваните негови спомени⁵, представляват основен източник за историографското осветляване на събитието. Наред с това, за целта са привлечени архивни документи от фондовете на Централния военен архив, както и материали от периодичния печат - преди

⁴ Ш и п к о в , М . Из историята на чипровчани и павликяни, В: Чипровци 1688-1988, Сборник посветен на 300-годишнината на Чипровското въстание, Съставител Г. Нешев, С., 1989, 291-292.

⁵ *Náša glas, Timișvár/Timișoara*, №11, 1-15.VI.1997, *Lebanov, A.* *Kaše sme spasili balgare ud Makedonija i Banát ud hitleristæi lágér (Spomene).*

всичко от в. "Банатски български гласник", издаван в Тимишоара през разглеждания период.

В резултат на бързия разгром и последвалата окупация на Версайска Югославия от Хитлерова Германия и нейните съюзници през април 1941 г., във военен плен попада значителна част от кадровия състав на югославската армия. Числеността на военнопленниците само на територията на Вардарска Македония възлиза на около 100 000 души. Сред пленените има хиляди войници и офицери с български етнически произход от Македония, Западните покрайнини, Поморавието, Тимошко и Банат. Освобождаването на военнопленниците-българи от югославската и от гръцката армия, намиращи се в лагери на територията на България или в други страни, ангажира вниманието на българското военно министерство и щаба на войската през пролетта и лятото на 1941 г. За тази цел към щаба се създава специална военнопленническа комисия; министерството прави съответните дипломатически постъпки пред германското и италианското главно командване; по нареждане на щаба военните аташета в окупираните страни, както и в държавите съюзници от Тристранния пакт, предприемат действия по издирване и освобождаване на военнопленниците. Специални комисии, оглавявани от български офицери, освобождават и приемат пленените войници от лагери на територията на Югославия, Гърция, Унгария, Румъния, Австрия, Италия, както и българите, които са интернирани от гръцките власти. По настояване на германските комендатури, за да се избегне освобождаването на военнопленници от други етноси, комисии изискват като условие устна, а по-късно и писмена декларация за "българска народност". Принос за издирването, освобождаването и подпомагането на военнопленниците-българи имат българските акционни комитети в Македония, македонските емигрантски организации в България и други обществени среди⁶.

Един от военнопленническите лагери, в който попадат най-много етнически българи от бившата югославска армия, се намира край град Тимишоара, център на румънската част на областта Банат. Пленени от германските военни части предимно след като са дезертирали от армията и по пътя за дома си, в лагера пленниците са използвани за военнополова работа. Поради липсата на достатъчно храни и продоволствия те изпадат в бедствено положение, а наред с това са застрашени и от перспективата да бъдат изпратени в пленнически лагери на терито-

⁶ Минчев, Д. Българските акционни комитети в Македония - 1941 г., С., 1995, 69-73.

рията на Германия. В такъв момент, към края на април 1941 г. в дома на банатския българин Антон Лебанов в близкото до Тимишоара с. Винга се получава бележка, написана на български език и подписана от инженер Иванов. В нея от името на “повече от 1000 българи от Македония и Банат” се отправя гореща молба за съдействие с оглед освобождаване от пленничеството⁷.

За да се разберат по-добре последвалите действия на А. Лебанов, би трябвало да се представи с няколко думи неговата личност. Роден през 1912 г. в семейство на банатски българи във Винга - селището на чипровските българи-католици, Антон Лебанов завършва гимназия в Тимишоара през 1931 г. и право в Клуж през 1936 г. След като приключва стаж си във Винга и военната служба, той започва работа като адвокат в родното си село. Наред с това, още от младежките си години, той се изявява и като творческа личност - поет и журналист, със силна патриотична нагласа. Неговата поезия, писана на банатския български диалект, е призив за етническо самосъхранение и възраждане на общността на банатските българи. През 1935 г. в Тимишоара се появява първият брой на в. “Банатски български гласник”, с редактор Карол Телбиз(ов) от с. Стар Бешенов (дн. Дудещи веки), който излиза като печатен орган на българското малцинство в румънски Банат. Лебанов сътрудничи със статии и стихове във вестника и е негов представител във Винга, а след изселването на К. Телбизов в България през ноември 1940 г., той поема цялата работа по издаването до собственото му преселване през 1943 г. Вестникът става изразител и генератор на процеса на едно ново етно-национално възраждане на банатските българи, чиято крайна цел е тяхното пълно приобщаване към българската нация. Същевременно Лебанов развива и активна дейност по организационното обединение на българите и отстояването на техните малцинствени интереси в Румъния. Той е избран за подпредседател на Изпълнителния комитет на създаденото през 1939 г. Българско народно общество в Банат.⁸

Като се имат предвид тези факти от биографията на Лебанов може да се разбере защо редакторът на “гласника” се отзовава веднага на молбата за помощ, отправена от попадналите в германски плен сънародници. Неговите лични спомени ни дават информация за по-нататъшния ход на събитията. Знаейки, че наскоро унгарските малцинствени

⁷ Náša glas, №11, 1-15.VI.1997.

⁸ Информационен бюлетин на Културно-просветния център “Васил Априлов” при Министерството на образованието, науката и технологиите, Порецица “Български общности, кн. 1, (1996), Българите в Банат, с. 20, 25-26.

дейци в Тимишоара са спомогнали за освобождаването на също така пленени унгарци от бившата югославска армия, Лебанов търси посредничеството на организацията на Унгарската партия в Тимишоара и го намира в лицето на своя унгарски колега-адвокат д-р Оберст. Двамата правят постъпки за освобождаване на пленените българи пред коменданта на лагера капитан Хартман, който се съгласява да освободи военнопленниците, но дава 3-дневен срок за тяхното приемане от българска страна. Това изискване поставя в затруднено положение Лебанов. Той отказва предложените му от пленниците пари, за да замине веднага със самолет за Букурещ, където да уреди чрез българската легация тяхното приемане. Вместо това се свързва по телефона с българския пълномощен министър Стоян Петров-Чомаков, от когото получава уверения за по-бързото организиране на освобождаването и приемането на пленените от българска страна⁹.

Междувременно Лебанов организира, заедно със съпругата си, други банатски дейци, като инж. Антон Дерменджин, фармацевта Рафаел Телбис, както и с някои български студенти в Тимишоара, като Никола Островски и др., акции за събиране на помощи за военнопленниците. За един ден българите във Винга събират ок. 1 000 кг хляб, 70 кг сланина, сапун и пари, с които са закупени 3500 цигари. През следващите дни такива помощни акции се провеждат и в другите села на банатските българи на румънска територия Стар Бешенов, Бреця и Дента, и още един път във Винга¹⁰. Военнопленниците, които не са се хранили в продължение на няколко дни, посрещат с възторг тези помощи. Тяхната благодарност е изразена в следното емоционално писмо, предадено на А. Лебанов с изричното желание да бъде публикувано в "Банатския български гласник": "1 115 българи от разните краища на бившата държава Югославия, изтощени и намъчени като военнопленници, усетиха топло първата българска [подкрепа] и трогателни чувства там, където не се надяваха - от българите в село Винга и Бешенов в Банат. Тяхната изобилна помощ в храна и цигари утеши сърцата ни. Първите наши вестители на свободата бяха г-н редактора на "Банатски български гласник" А[нтон] Л[ебанов] с други интелектуалци от Банат и българите-студенти от Тимишоара. Нашата неизмерна благодарност за вечни времена ще запази споменът от робството ни в Тимишоара и ще разнесе глас сред цяла измъчена Македония, че банатските българи са първите,

⁹ *Náša glas*, №11, 1-15.VI.1997.

¹⁰ Пак там; *Banatsæi balgarsæi glasniæ*, Temešvar/Timišoara, №11, 25.V.1941.

които изкараха радостни сълзи от намъчените ни души. Да живеят банатските българи. Техните чувства ще ни послужат за пример в бъдеще”¹¹.

В резултат на постъпките на Лебанов пред букурещката легация, Щабът на войската в София командирова в Тимишоара за срок от 9 до 20 май капитан Георги Генчев¹², който е натоварен да приеме военнопленниците от германския лагер. След пристигането си обаче, той отказва да се ангажира с освобождаването на пленените българи от югославски Банат, като се основава на дадените му инструкции да направи това само що се отнася до българите от Македония. Тази позиция вероятно е израз на бюрократично придържане към формална заповед на Щаба на войската, в която са споменати само македонските българи или пък - на проявено поради неосведоменост съмнение в българската идентичност на банатските българи. Възможно е също така отказът за тяхното приемане да се дължи на обстоятелството, че представителят на Щаба на българската войска не желае да се ангажира с освобождаването на пленници от територия (югославски Банат), която по това време се намира под пряката военна окупация на хитлеристка Германия.

А. Лебанов възразява категорично срещу това решение на проблема, което би оставило в германски плен банатските българи от Югославия. Той търси отново съдействие от българския пълномощен министър в Букурещ и получава неговото уверение, че в Тимишоара ще бъде изпратен военният аташе от легацията майор Методи Чавдаров за благоприятното решаване на спорния въпрос. Същевременно банатският деец осигурява и кола от германския комендант на лагера за посрещането на българския военен дипломат. Първоначално, научавайки за действията на Лебанов, пратеникът на българския войскови щаб възразява остро, тъй като вероятно е засегнат от пренебрегването му в полза на по-висшестоящ офицер, но в крайна сметка е принуден да отстъпи и да участва в посрещането на военния аташе. На 15 май, по съвпадение точно на именния ден на българския цар Борис III, с тържествена церемония под разветия български триколюр и немската свастика, майор Чавдаров приема от коменданта на лагера в Тимишоара всички военнопленници-българи от бившата югославска армия. Същия ден двамата български офицери посещават Винга, където разглеждат църквата и се срещат с тамошното българско население, а на 16 и 17 май, изпратени

¹¹ Banatsæi balgarsæi glasniæ, №10, 9.V.1941.

¹² Централен военен архив, Велико Търново (ЦВА), ф. 22, оп. 1, а.е. 126, л. 154-155.

от местните банатчани, освободените военнопленници заминават за родните си места¹³.

Според запазения “Списък на пленниците от български произход, освободени от пленнически лагер в Темешвар”, тяхната обща численост е 1 160 д. Малка част от пленниците - 16 на брой, с родни места в Западна Македония, са означени в списъка като албанци, а всички останали са декларирали, че имат българска народност. Голямото мнозинство произхожда от Вардарска Македония, но има и българи от Западните покрайнини и дори от Тимошката област. Българите от югославски Банат са 78 д. и произхождат от селищата Модош (Яша Томич), Канак, Стари лец, Гюргево (Скореновац), Иваново, Вършец и др.¹⁴ Освободените банатчани отпътуват към родните си места от Тимишоара за гр. Панчево на 16 май¹⁵. Други 1 067 души, придружени от кап. Г. Генчев, заминават на следващия ден с влак за Калафат, а от там се прехвърлят във Видин, където пристигат на 19 май. Приети са от началника на Видинския гарнизон полковник Бораджиев, като им е осигурено настаняване, изхранване и хигиенизиране¹⁶.

Разпределението по околии (или общини) на пристигналите във Видин военнопленници е следното:

1) Вардарска Македония: Битолска - 81, Струмишка - 87, Кумановска - 58, Прилепска - 57, Преспанска - 37, Крушовска - 28, Гостиварска - 12, Царевоселска (дн. Делчево) - 37, Скопска - 49, Радовишка - 30, Дойранска - 11, Гевгелийска - 27, Малешевска - 27, Прешовска - 32, Охридска - 42, Дебърска - 9, Криво-паланска - 53, Щипска - 37, Кичевска - 25, Тетовска - 9, Крушовградска - 22, Крушка - 18, Кочанска - 32, Свети Николска - 27, Велешка - 52, Неготин на Вардара (дн. Неготино) - 16, Кавадарци - 17 д.;

2) Западните покрайнини: Босилеградска - 32, Царибродска - 28 д.;

3) Тимошката област: Неготин - Крайна - 37, Зайчарска - 29 д.¹⁷.

¹³ Banatsæi balgarsæi glasniæ, №11, 25.V.1941; Náša glas, №11, 1-15.VI.1997.

¹⁴ ЦВА, ф. 20, оп. 3, а.е. 131, л. 49а-77. Според други данни, броят на освободените от лагера в Тимишоара е 1147 души - Минчев, Д. Пос. съч., с. 70, а според информацията на “Банатския български гласник”, както вече се посочи, българите в лагера са 1115 души - Banatsæi balgarsæi glasniæ, №10, 9.V.1941; №11, 25.V.1941.

¹⁵ ЦВА, ф. 20, оп. 3, а.е. 28, л.78, 80-81.

¹⁶ Пак там, л. 87.

¹⁷ ЦВА, ф. 20, оп. 3, а.е. 28, л. 85.

На 24 май от Видин са освободени 66 пленници с български произход от Неготинско и Зайчарско, които тръгват самостоятелно за родните си места. Същият ден, с товарен влак в 19 вагона заминават от Видин 997 освободени военнопленници, които са придружени от един офицер, един подофицер и са снабдени с храна за три дни. Маршрутът на влака, който ги отвежда по домовете им е Видин - София - Ниш - Куманово - Скопие - Велес¹⁸.

През следващите дни и месеци в Тимишоара се получават много благодарствени писма от селата в югославски Банат, както и от различни селища на Вардарска Македония. Статии в същия дух са публикувани и в българския периодичен печат. В тях се изказва гореща благодарност за оказаната помощ при освобождаването на военнопленниците към всички българи от румънски Банат, и особено към Антон Лебанов, инж. Антон Дерменджин, Рафаел Телбис и студента Никола Островски¹⁹.

Смисълът на спасителната акция в Тимишоара, с оглед единството между българските етнически общности в контекста на постигнатото национално обединение, е изразен от видния общественик и деец на добруджанското движение д-р Иван Пенаков. В негова статия, поместена в скопския вестник "Целокупна България" четем следното: "Двата клона на народа ни - банатчани и македонци - се срещат за пръв път, без дори да са подозирали едните за съществуването на другите. Тях ги дели различието във вероизповеданията, защото едните са католици, а другите са православни. Те говорят и на местни наречия, които не си схождат напълно. И все пак още от първото съприкосновение помежду си те се чувствуват братя. Защото **тях ги свързва съзнанието за едно общо минало, волята за едно общо бъдеще**, мисълта, че гдето и да се намират отломките от същия народ, това са чадата на едно и също семейство, чието благосъстояние, чийто възход и международен престиж не може да бъде без съдбоносно влияние върху цялото"²⁰.

Освобождаването на военнопленниците в Тимишоара е само част от процеса на издирване и освобождаване на етнически българи, попаднали в плен като военнослужещи в армиите на Югославия и Гърция през 1941 г. Може да се допусне, че именно акцията в Тимишоара дава повод на Щаба на българската войска да открие и освободи с посредничеството на букурещката легация военнопленници-българи и от

¹⁸ Пак там, 83, 84, 86.

¹⁹ Banatsæi balgarsæi glasniæ, №12, 8.VI.1941.

²⁰ Целокупна България, Скопие, №27, 28.VI.1941.

други германски лагери, намиращи се на румънска територия, в градовете Олтеница, Турну Мъгуреле, Букурещ²¹. След освободителната акция в Тимишоара вече не възникват негативни реакции от страна българските комисии при освобождаването и приемането на военнопленници-банатски българи, намиращи се в пленнически лагери в други страни²².

Освобождавайки от плен етническите българи през пролетта и лятото на 1941 г., българската държава не само приобщава родственото население от новоприсъединените територии, но и изпълнява свой морален дълг към българите, живели извън границите на страната. Забележителен остава фактът на декларирането на българска народностна идентичност от страна на освободените военнопленници. Още повече, защото те произхождат не само от Вардарска Македония и Западните покрайнини, но и от територии като Тимошката област и Банат, където българската идентичност е била подложена твърде дълго време на чужди въздействия и се е развивала изолирано от България. Евентуалното възражение, че това деклариране е само конюнктурно използвано средство за освобождаване от плен, не би могло да обясни единодушното отъждествяване на хилядите военнопленници от Югославия именно с българския етнос.

Описаният епизод с освобождаването на българите в Тимишоара има своите аналози в общобългарската история. Един от най-силно въздействащите е известният случай през октомври 1944 г., когато гражданите на Охрид с жертвоготовност спасяват от германски плен около 25 войници от българската армия²³. Неизбежно се налагат сходствата между действията на тези охридски българи и поведението на банатските българи в Румъния три години по-рано. И двата примера са израз на етно-национално единение между България и българските общности отвъд нейните държавни граници.

*** Допълнение:**

Наред с това специалната “комисия по издирване на пленници от български произход от бившата югославска армия” намира и с решение на Германското военно командване освобождава такива пленници и от лагери на германска територия. Сред пленниците в лагера Гензен-

²¹ ЦВА, ф. 42, оп. 1, а.е. 74, л. 1, 17, 19, 36.

²² ЦВА, ф. 20, оп. 3, а.е. 29, л.515, 523.

²³ Вж. Църнушанов, К. Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него, С., 1992, 241-243.

дорф има и такива, които са, или се представят за банатски българи (именната система и родните места показват, че някои от тях едва ли са свързани с тази общност). Комисията приема условно 17 офицери и 6 войници от Банат, които изразяват желание да се върнат направо по родните си места. По германско нареждане обаче, те остават в лагера до изясняването на проблема за държавната принадлежност на областта. Тогава повечето пленници пожелават да заминат за София и там да дочакат завръщането си в Банат, но българската комисия допуска само онези, които се съгласяват окончателно да се установят в България. За София заминават 8 офицери, между които са У. Будатов, запасен подпоручик от Велика Кикинда, Иван Попмиртов, лейтенант от Петровград (Зренянин), Владислав Янков, подпоручик от Бело блато и т. н. Сред останалите в лагера 18 пленници - офицери и войници, има българи от Скореновац, Иваново, Канак и др.²⁴ След пристигането на пленниците от Германия в София в края на август, банатските българи представят документи за българска народност (?), а по молба на техни роднини, както и на българските общини в Банат, офицерът за връзка в Белград генерал-майор Станчев ходатайства пред началника на Щаба на войската за тяхното по-скорошно връщане в Банат²⁵.

**FROM BANAT TO MACEDONIA
THE LIBERATION OF THE PRISONERS
OF WAR IN TIMISHOARA IN MAY 1941**

Blagovest Niagoulov

(Summary)

Following the April 1941 occupation of Yugoslavia by Germany and its allies, thousands of drafted in the Yugoslavian army ethnical Bulgarians are taken prisoners of war. The article examines the liberation of 1100 such prisoners of war, originating from Vardar Macedonia, the western Bulgarian regions, the Timok region and the Yugoslavian part of Banat, who were stationed in a German prison camp in the vicinity of the Romanian town of Timishoara. This act is possible due to the intermediatorship of the Bulgarians of Banat, headed by Anton Lebanov as well

²⁴ ЦВА, ф. 20, оп. 3, а.е. 29, л. 513, 515, 523.

as the Bulgarian Legation in Bucharest, being part of the activity of the Headquarters of the Bulgarian Army for the liberation of the prisoners of war of the former Yugoslavian and Greek armies. The released prisoners of war with Bulgarian origin unanimously declare their Bulgarian national identity. The road from the German prisoner camp in the Romanian Banat to home becomes part from the bridge which unites Bulgaria and the communities of Bulgarians, living outside its borders.

**ОТ БАНАТЫ ДО МАКЕДОНИИ:
ОСВОБОЖДЕНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ
В ТИМИШОАРЕ В МАЕ 1941 ГОДА**

Благовест Нягулов

Резюме

После оккупации Югославии Германией и ее союзниками в апреле 1941 года тысячи мобилизованных в югославскую армию этнических болгар попадают в плен. В статье рассматривается тема освобождения свыше 1100 таких военнопленных из Вардарской Македонии, Западных болгарских окраин, Тимошской области и югославской части Банаты, находящихся в германском лагере около румынского города Тимишоара. Этот акт был совершен при посредничестве банатских болгар в Румынии во главе с Антоном Лебановым, и болгарского посольства в Бухаресте, будучи частью деятельности штаба болгарских войск по освобождению военнопленных из бывших югославской и греческой армий. Освобожденные военнопленные болгарского происхождения единогласно декларируют свою болгарскую идентичность. Дорога из германского лагеря в румынском Банате до родных мест пленники в Вардарской Македонии превращается в часть того моста, который связывает Болгарию и общности болгар, живущих вне ее государственных границ.

²⁵ Пак там, а.е. 25, л. 25.

